

ÖZBEKİSTAN’DA FITRAT’IN CEDİTÇİLİĞİ, EĞİTİMCİLİĞİ ve EĞİTİM FELSEFESİ

Yusuf AVCI*

Özet:

Fıtrat’ın kültürel altyapısı 20. asırdan önceki yıllarda başlar. Bu yıllarda ideal sahibi olanlar bilimle gelişmek için bütün güçlerini kullanırlar. Tarihte bu hareket Ceditçilik olarak adlandırılır. Ceditçilik hareketinin 20. asırdaki mensupları bağımsız yaşamak için gençleri Avrupa bilimlerine göre eğitime amacındadırlar. Fıtrat eğitim ve öğretimde “proleter kültürçülüğü” akımına kapılmadan “Bedil” in felsefesinden bilimsel ve kuramsal olarak yararlanmaya çalışır.

Anahtar Kelime: Fıtrat. Ceditçilik. Eğitim.

Summary:

The cultural sub-structure of Fıtrat begins in the previous years before twentieth century. In these years, those who have an idealism use all their power to flourish together with science. In the history, this movement is called as jadidism. Those belonging to jadidism movement in the twentieth century aim at educating the youngsters according to the European sciences to live independantly. Without being misled into the current of proletarian culturalism in education and instruction, Fıtrat tries to make use of Bedil’s philosophy scientifically and theoretically.

Key Words: Fıtrat. Jadidism. Education

* Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniv., Eğt. Fak.

Abdurauf Abdurrahim oğlu Fitrat'ın, ilmî ve edebî eserlerinin kültürel altyapısı 20. asırdan önceki yıllarda başlar. 1905 yılından sonra ülkede ortaya çıkan uyanış hareketleriyle şekillenir. Bu oluşumu Allwort, “*Buhara, Hive, Hokand ve Semerkatlı Özbek vatanseverler, Çarlık döneminde kısa süren bağımsızlıklarının Sovyet Rusya baskısıyla ellerinden alınmasını seyretmişler ve ardından milliyetçilik ruhunu geliştirmek için genç Özbekleri geçmişin kültürüyle eğitmeye başlamışlardır*“ (Allwort 1964:50) şeklinde ifade eder. Türkistan'da 19. yüzyılın sonunda başlatılarak uzun zamandan beri devam ettirilen siyasî ve kültürel konulardaki sıkıntı ve tartışmaların sonucunda Ceditçilik hareketi kendisini göstermeye başlar. Bu yıllarda Türkistan'da ideal sahibi olanlar, yani düşünen gençler, aydınlar, bilimle kendilerini geliştirmek için bütün güç ve kuvvetlerini kullanırlar. Tarihte bu hareket Ceditçilik olarak adlandırılır. Bütün yenilik taraftarları bu hareketin mensubu olarak bilinir. Bilindiği gibi bu hareket Türkiye'de başlayarak, İran, Afganistan ve Türkistan'daki gençleri, aydınları etkiler. Dönemin Rusya'sında İsmail Gaspralı liderliğinde bütün İslam dünyasında etkili olur. Türkistan'daki Ceditçilik akımının esas amacı Ziya Gökalp'in “*Muasırlaşmak, Avrupalılar gibi zırhlar, uçaklar v.s. yapıp bunları kullanabilmektir. Şekilce ve yaşayışça Avrupalılara benzemek değildir*” (Gökalp 1974:12) şeklindeki görüşlerini kapsar. Ceditçilik hareketinin 20. yüzyılın başındaki mensupları bağımsız yaşamak için önce genç nesilleri zamanın Avrupa ilimleri esasına göre eğitme amacında olduklarını ileri sürerler. Usul-i Cedit okulları bu fikirlerin uygulanmasına hizmet etmiştir. Türkistan'da ilk Cedit okulları 1890'da Fergana'da, 1893'te Semerkant'ta açılır (Hayit 1981). On dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar Türkler arasında şehirlerde düzenli ilkokul bulunmadığından küçükler de büyük öğrencilerin okuduğu medreselere giderdi. Köylerde ise Türklerde pek eski zamanlardan beri her mescidin yanında bir okulun bulunduğu yabancı seyyahların tanıklığı ile biliniyorsa da son zamanlarda “meptik” denilen bu okullarda eğitim yöntemleri “usulsüzlük” denilecek kadar eskimiş bozulmuş durumdaydı. Bu “falaka mektepleri”nin öğretmenleri ise mahallenin imamları olurdu. Kız çocuklarına yasak olan bu erkek öğrenci okullarında, yazıya önem verilmeden sadece okuma öğretilirdiği (Taymas 1964) için Ceditçilerin en büyük derdi okul sıkıntısı olmuştur.

Bu dönemde asrın gerektirdiği modern bilgileri yayma, esaret felaketi- nin sebeplerini arama ve halkı uyandırma çalışmalarının yanında vatan ve millet sevgisini, milletin zulümden kurtulma isteklerini, milletin kurtuluş ve özgürlüğünü yazı ve şiirlerine konu edinen, milletin üzerine kabus gibi çöken, millete baskı yapan, sömürücü yabancı kuvvetleri lanetleyerek bağımsızlık

için mücadeleye çağırın yazar ve şairler (Yarkın 1963) nesli meydana gelir. Ceditçilik hareketi, Çarlık Rusyası ve Buhara Emirliği hükümetinin gözetimi ve düşmanlık siyaseti altında devam ettirilen siyasî ve kültürel bir faaliyettir. Ceditçiler, gençleri millî terbiye yoluyla eğittikleri için Çarlık Rusyası ve Buhara Emirliğini Ceditçilik korkusu sarar. Bu sebeple Buhara Emiri ve onun hükümeti Ceditçilik düşmanı haline gelir. Nerede bir Ceditçi görülse, onun faaliyeti sezilse hemen orada öldürülürdü (Hayit 1981). Buna rağmen Buhara Emirliğindeki Ceditçi faaliyetler olanca hızıyla devam eder. Fıtrat'ın bu amaç uğruna çalışmaya başlaması, eğitimciliğe, yeniliğe, gelişmeye gayret göstermesi, bütün halkı buna davet etmesi 1908'lerden sonra ömrünün sonuna kadar bu fikirde sabit kalarak toplum için çalışması (Avcı 1997: 106) kişiliğinin özünü oluşturur.

Cedit okulları, oldukça geniş bir programla kısa zamanda okuma yazmayı öğreterek, bu konuda başarılı olunacağını gösterir. Yeni okulların bu başarısı bununla sınırlı kalmaz. Bunlar halkın fikir ve kabuller dünyasında da büyük değişiklikler meydana getirir. Rusya siyasetçileri tarafından korunan Buhara Emirliğinin bütün baskı ve tedbirlerine rağmen bu eğitim hareketi, siyasî bir anlam kazanmaya başlar ve zamanla emirliğe son verme düşüncesi amaç haline gelir. Gerçek bir eğitim reformuna ihtiyaç duyulduğunu gören basının da sürekli desteği ve yardımıyla ıslahatlar yapmayı düşünen aydınların sayısı hızla artar. Nihayet Âlim Han “Islahat Fermanı”nı ilan etmek zorunda kalır. Ancak kısa bir süre sonra Âlim Han bazı müderris ve dinî gurupların telkinlerine kapılarak “Islahat Fermanı” hakkında verdiği kararı bozar. Bunun sonunda Ceditçiler yer altına çekilerek kapatılan okulların yerine gizli olan yüzlercesini açarlar. Eğitime küçük guruplar halinde evlerde devam edilir (Hayit 1981). İktidarın artık bunlara gücü yetmez. Çünkü Ceditçilik, sistemli bir şekilde halk hareketi halini almaya başlamıştır.

Fıtrat da “Yaş Buharalılar” olarak bilinen Ceditçilere katılır. Kısa bir zaman sonra yirmi üç yaşındayken eğitim almak için Türkiye'ye gelir. İstanbul'da kaldığı dört yıl boyunca Türk eğitimcileri, yazar ve şairleriyle tanışarak onların eser ve görüşlerinden faydalanır. Böylece Batı felsefesini ve bunun toplumsal yönelişlerini de öğrenmiş olan Fıtrat'ın görüşlerinde bazı değişmelerle birlikte kemikleşmeler de görülür. Fıtrat'ın Ceditçilik yolundaki ilk eserlerinden hareketle onun görüşlerini İslamcı, Türkçü gibi yönelişlere sahip olduğunu ileri sürenler olsa da ıslahatçılık bütün eğilimlerin üzerinde esas ilham kaynağı olarak (Baltabayev 1996:15) yer alır. H.Komatsu, Münazara'da yer alan düşünceleri incelerken kendisinden önceki araştırmacıların fikirlerine de başvurur. Carrere d'Encause'nin “*İslamcılık Fıtrat'ın ıslahat düşüncesinin sonucudur*” düşüncesini fazla abartılmış bir görüş olarak değerlendirir

(Komatsu 1981). Fıtrat, Buhara ve Türkistan'daki hayatın geri kalmışlığıyla dine sokulan hurafeleri açıkça görerek toplumun gelişmesine engel olan güçler hakkında fikirler üretir. “Münazara” ve “Beyanat-ı Seyyah-ı Hindi” gibi eserlerle ıslahatçı fikirleri ve politik görüşlerini ifade eden Fıtrat'ın aynı zamanda bu hareketlerin içine girmeye başladığı “*Şimdi gemiyi batırıp dalgalar arasına girmek şart.*” sözünden de anlaşılmaktadır. Azad Şerefiddinov, dinle bilimin birlikte yürümesi ve sosyal sistemin amaçlarının tespit edilerek yeniden düzenlenmesi fikrini, ıslahatçı hareketlerin içine Fıtrat'ın soktuğunu (Şerefiddinov 1990) söyler. Fıtrat'ın dünya görüşü, Avrupalı emperyalist devletlerin istilacı siyasetine karşı mücadele düşüncesi, 1910'lu yıllarda İstanbul Darülfünunda eğitim görürken Yaş Türkler hareketinin etkisiyle ortaya çıkar ve buna göre şekillenir. Bu şekilde 1910'lu yılların ortalarında Yaş Buharalılar Teşkilatının çalışmalarına fiilen katılmaya başladığı dönemlerde bu düşünceler, millî bağımsızlık hareketine katılanların esas amacı haline gelir. 1910'lu yılların ikinci yarısında Yaş Buharalılar sol kanadında aydın, ileri görüşlü, aktif bir karaktere sahip olan Feyzullah Hoca ile birlikte Fıtrat da yer alır. Sol kanat taraftarları bu hareketi genişletip güçlendirerek Buhara Emirliğini isyanla devirmeyi düşünüyorlardı. Bu düşüncüyü yüksek sesle de anlatmaya başladılar. Ama çoğunluk açıktan, yüksek sesle ifade şeklini kabul etmez. Fıtrat ve F. Hocaev'in bu faaliyetlerdeki ihtilalci, savaşçı davranışlarının temelinde bunların Ceditçilik hareketinin içinde doğarak bu ortamda yetişmiş olmalarının etkisi açıkça görülür.

Behbudî ve Fıtrat'ın Ceditçilik yönündeki fikirleri ve faaliyetleri karşısında hiçbir engel duramazdı. Çünkü Ceditçilik sadece bir akım, eğitim için mücadele edenlerin yönelişini gösteren bir yol değil, bir yaşama şekliydi. Böyle olmasaydı, sonradan Buhara'da Yaş Buharalılar teşkilat ve parti derecesine yükselemezlerdi. Frunze'nin başlattığı ve başarısızlıkla sonuçlanan Emirliği yıkma girişime yardım ettikleri için Ceditçilerin büyük bir kısmı katledilir. Buna rağmen hiçbir zaman büyük hedeflerini inkılap yoluyla değil, eğitim yoluyla gerçekleştirme düşüncelerinden ayrılmazlar. “*Eğer milletin kültürü zenginleştirilir, eğitim ve ilim yüksek seviyede geliştirilirse, hayat güzel olacaktır*” (Aliyev 1992) görüşüne sahip olan Ceditçiler ıslahatçı olarak bilinir.

Okul ve eğitim işlerini diğer liderler gibi yürütmüş olan Behbudî, Semerkant'ın eski şehir kısmında parasız kütüphane ve okuma salonu ile kendi avlusunda bir okul açar. Behbudî'nin sadece eğitimci, ıslahatçı olarak kalmadığı ve ömrünün sonlarına doğru, hakimiyeti Emirden alma niyetinde olduğu görülür. Katledilmesine sebep olan bu düşünce Fıtrat gibi diğer Ceditçilerce de paylaşılır. Aldığı kararlarını ve fikirlerini paylaştığı Fıtrat ve arkadaşlarını öz evlatlarından ayırmaz. Vasiyetinde şunları söyler: “*Dostlarım*

Sıdıķı, Fıtrat, oğlanlarım eğitim yolunda çalışan đđretmenleri koruyunuz. Eğitime yardım ediniz. Ortadan nişağı kaldırınız. Türkistan çocuklarını çaresiz bırakmayınız.... Bizim gibi eğitim kurbanlarını ziyaret ediniz. Hürriyeti çabucak gerçekleştiriniz.... Bizler o zaman kabrimizde rahat yatarız” (Aliyev 1992). Fıtrat Behbudı ve onun taraftarlarının faaliyetlerini beden ve beyin olarak takip eder. “Rehber-i Necat”, “Hint Seyyahı” gibi inkılaptan önce yazılmış eserlerinde eğitimci, bilim adamı ve yazar olan Fıtrat, Müslümanlara kendi gelişme sistemini öğretmek için her yöntemden yararlanır. “Hint Seyyahı” bilimsel özelliği ve diğer yönleriyle sade insanların başvuru kitabı halini alır. Ceditçilik hareketi, arlık Rusyası ve Buhara Emirliği hükümetinin gözetimi ve düşmanlık siyaseti altında devam ettirilen siyası ve kültürel bir faaliyet (Hayit 1981) halini alır.

Fıtrat’ın bütün eserlerine düşünce ve amaçlarının renkleri yansır. Makale ve şiirlerinde doğrudan konu ele alınırken, tiyatro eserlerindeki tiplerle Ceditçi yaşama şekilleri canlandırılır. Bu şekilde birçok yazar kendi hayatını ya da başka bir yazar veya düşünürün hayatını konu alan edebı eserlerle gençleri ve geleceği aydınlatma imkanı bulur. Behbudı’nın “Pederkuş” adlı eseri Hoca ve aydın karakterleri; Abdullah Kadiri’nin romanlarındaki Atabek, Yusufbek Hacı, Enver, Ranalar; olpan’ın “Erkinay” oyunundaki Polat; kahramanlarıyla birlikte Fıtrat’ın “Hint İhtilalcileri”ndeki Rahimbahş, Dilnabaz, Lalehardiyal; v.s gibi birçok kahraman, kurtuluşu, yükselmeyi gösteren birer eser kahramanı olmanın ötesinde her birisi devrinin canlı simalarını temsil eder.

Günümüzde Sovyet devri zbek edebiyatı zeminini oluşturan 1920’li ve 1930’lu yıllarda Abdullah Kadiri, Fıtrat, Çolpan, Gazi Yunus, Elbek, Batu gibi onlarca şair, yazar ve ilim adamının eserlerini ciddi bir şekilde öğrenmeye başlamak, yayımlanan eserlerini, onlar hakkındaki ilmı ve edebı incelemeleri sürekli olarak ortaya çıkarmaya çalışmak Özbekistan’da memnuniyetle karşılanmaktadır. zbek edebiyatında 1920’lerden 1980’li yıllara kadar sadece Hamza Hakimzade en büyük şair ve yazar olarak öğretilmiştir. Bu durum zbek edebiyat tarihini tahrif ederek yanlış göstermenin en kaba şekli olarak görülmelidir. Hakimzade gerçekten de ünlü bir şairdir. Ancak onu bu dereceye yükselten çevresini ve yandaşlarını görmezlikten gelmek bilimsel de değildir, tarihı gerçeklere uygun da değildir. Hakimzade’nin eserleri ve onun çağdaşlarını öğretmek amacına yönelik olarak Özbekistan’da pek çok yayın bulunmaktadır. Aslında bu hassas bir konu olup üzerinde ayrıca çalışmayı gerektirir.

Fıtrat, edebı, ilmı, araştırma ve incelemelerinde daima sahibi olduğu kültürel mirasa, manevı bir hazine gibi sarılarak geçmişten gelen zengin edebı ve tarihı an’anelere saygıyla ve inanarak yaklaşır. İşte bu özellik çok önemlidir.

Kendisini dürüst, aydın olarak nitelendiren her kişi için bunlar gerekli özelliklerdir. Fıtrat, genelde çok yönlü, karmaşık, büyük zıtlıklar içeren ilmî ve edebî yolu başarıyla tamamlayan bir kişiliktir. O büyük şair, büyük alim, tanınmış drama yazarı, pek çok nesir ve önemli ilmî araştırmalar sahibidir. Fıtrat sadece klasik Özbek edebiyat tarihini değil, bütün şarkın dehalarını ve eserlerini iyi bilir onlar hakkında bilimsel yayınlar yapardı. Bunlardan Alişer Nevaî, Babür, Meşreb, İbni Sina, Bedil, Ömer Hayyam gibi büyük, Şark mütefekkirlerinin hayatlarını ve eserlerini inceledi. 1920'lerden sonra "Ebulfeyzhan", "Hint İhtilalcileri", "Ebümüslim", "Timur Saganası (Timur'un Türbesi)", "Arslan", "Şeytanın Tanrıya İsyanı", "Çın Seviş (Gerçek Sevgi)", "Rozalar (Oruçlar)", "Emir Alim Han'ın Hayatı", "Bedil", "Fars Şairi-Ömer Hayyam" gibi pek çok sahne eseri yazdı. Bunlardan "Bedil", "Fars Şairi-Ömer Hayyam" ve "Emir Alim Han'ın Hayatı"ıyla bunlardan önce 1910'lu yıllarda yazdığı "Münazara" ve "Sayha" gibi eserlerinde bilimsellikle edebîliğin birleşerek (Aliyev) kendine özgü bir itibar kazandığı görülür. Bu eserlerde ileri sürülen önemli ve muhtevalı amaçlara edebî renk verilerek okuyucuya ilgi çekici bir oyun seyrediyormuş veya bir roman, kıssa ya da hikaye okuyormuş hissi vermek suretiyle bunları kolayca hazmettirirdi.

Adı geçen eserlerin önemli özellikleri arasında, Fıtrat'ın onların her birinde tarihteki gerçek olaylara, kültürel ve manevî mirasa içten saygıyla bakması ve okuyucunun bu mirası en üst seviyede günümüzde ve gelecekteki gelişmeler için gerekli olan an'aneleri eğitimle kendi şahsında görerek özendirmesi yer alır.

Bilindiği gibi Ekim Devrimi'nden sonraki ilk onlu yıllarda geçmişe ait bütün değerler ve eserleri inkar etmek devletin resmen uyguladığı bir politika olmuştu. Edebiyat, tarih ve kültürel alanlar toplumun değer yargılarını gösterir ve bunları sonraki nesillere taşırlar. Bu sebeple bu alanlara yönelik saldırılarda bulunmak ilgi gören bir davranış halini alır. Bu döneme kadar edebiyatla ilgilenen gençler faaliyetlerini yeni şartlara göre yürütmeye başlarlar. Dünya görüşleri devrimden önce belirli ölçüde şekillenen Fıtrat, Çolpan, Abdulla Kadiri, Abdulla Avlani gibi bir çok tecrübeli şair ve yazar şartlar ne kadar ağır ve karışık olursa olsun geçmişe, tarihe ve kültürel miraslarına saygıyı yitirmez ve inançlarını değiştirmezler. Gençleri tarihî gerçeklerin ve güzel an'anelerin zemininde eğitmeye çalışırlar. Bunlardan Abdulla Kadiri, "Ötken Künler (Geçmiş Günler)" adlı romanında "*Maziye dönerek çalışmak hayırlı ulur.*" der.

Aliyev, "*Biz geçmişte yaşanan 1920 ve 1930'lu yıllardaki takipler, tarihi değiştirerek farklı göstermeler, kültürel miras ve an'anelerimize saygı göstermeyen davranışlarda bulunmak, dine ve dini akidelerin eğitimine, bilimin gelişmesi için temel kabul edilen esasları inkar etmek gibi bir çok yanlış tavır*

ve davranışların bilim ve kültürel dünyamıza ne kadar zarar verdiğini görüyoruz.” (1991) diyerek Özbekistan’ın günümüzdeki ekonomik zayıflıkla sosyo-kültürel gelişmemişliğini işaret etmektedir. Bununla birlikte ekonomik durumun düzelmesi için de öncelikle üst yapı kurumlarının düzeltilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Bu genel değerlendirmelerden hareketle Fıtrat’ın eserlerinin sadece bir sorun üzerinde yoğunlaşmadığını görüyoruz. En çok üzerinde durulan, öne çıkartılan sorun eğitimidir. Eğitime yönelik olarak Fıtrat’ın doğrudan ele aldığı ilk eser “Münazara”dır. Bu eserin giriş bölümünde Fıtrat, eğitim devriminin gerekli olup olmadığını tartışarak, Buhara’daki ıslahatçılarla muhafazakarların durumuna okuyucunun dikkatini çeker. Buhara Müslümanlarını yok olmaktan kurtarabilecek tek yolun “Eğitim Devrimi” olduğunu işaret eder. Eserin metin bölümünde Hindistan’da tanışan bir müderris ile bir Avrupalının Buhara’daki eğitim devrimi konusundaki konuşmalarına yer verilir. Bu konuşmalarda Fıtrat Avrupalı diliyle konuşurken Müderris ise Buhara’daki tutucu ulema tabakasının adına konuşmakta onların görüşlerini yansıtmaktadır. Fıtrat, Buhara Emiri ve Buhara’nın bütün Müslümanları için eğitim devriminin onların en önemli görevleri olduğunu ısrarla tekrarlamaktadır. Konuşmanın sonunda Avrupalı, Müderrisi Buhara’da yapılması gereken “Eğitim Devrimi”ne ikna eder.

“Münazara”nın doğuşunu ve temel düşüncesini inceleyen Hisao Komatsu, bu eserin Buhara ıslahat tarihinde önemli bir anlam taşıdığını belirtirken “Orta Asya genç aydınlarının düşünce tarihini anlamak için bazı ipuçları elde edebiliriz.” (1981) demektedir. Komatsu, bu konudaki görüşlerini “Fıtrat’ın ıslahat düşüncesini yakınçağdaki İslam ıslahat düşüncesinin önemli örgütleyicisi kabul edilen Mısırlı Muhammed Abdul (1849-1905) ve Tatar Müslümanları arasındaki ıslahat ve milliyet hareketlerinin kurucusu sayılan Kazanlı Şehabettin Mercani (1818-1889) ile başlayan Ortodoks İslam ıslahatçılığı akımının yerini almıştır.” şeklinde sürdürür. Bu akım ilk zamanlarda İslamiyette görülen akılcılığı ya da pragmatizmi yeniden canlandırarak Müslüman toplumla çağdaş toplumun uyumunu sağlamaya çalışmaktadır. Başka bir deyişle Müslümanların kendilerini Batı Avrupalının saldırısından korumak için Batı Avrupa’nın pozitif bilimlerini benimsemeleri gerekmekte, bu durum ise İslamiyete aykırı düşmemektedir. Bu ıslahatçılığın iki yönü vardır: Birincisi İslamiyetin Müslüman toplumların gelişmesine engel olduğuna işaret eden Batı Avrupa’nın İslamiyeti eleştirmesini cevaplandırma yönü, ikincisi Müslüman toplumunun bozulmasındaki kendi sorumluluklarını, özellikle de bu toplumda yönetici sıfatını taşıyan ulemanın sorumluluklarını arayan eleştiri yönüdür (Komatsu 1981).

Fıtrat, Emir tarafından yapılacak tepeden inme bir ıslahat yerine tabandan gelen ıslahata önem verir. Vurguladığı eğitim devrimi, tabandan gelecek

ıslahatı gerçekleştirmek için bir araçtır. F. Hocaev'e göre, gerçekten Fıtrat ve diğerlerinin kurduğu Cedit okullarından gelecekteki ihtilalciler mezun olmuştur. Fıtrat'la birlikte Behbudî, Münevver Karî, Abdulla Avlanî, Tevalla gibi şahsiyetler ihtilalciliklerinin yanında eserleriyle toplumu aydınlatarak eğitim ve kültüre yön veren felsefenin temelini oluşturmuşlardır.

Fıtrat'ın bütün eserlerine hakim olan gelişmeye yönelik düşünceleri, kültürel mirastan yararlanma esasına dayanmaktadır. Bu düşüncesi "Bedil" adlı eserinde çok açık bir şekilde gösterildiği gibi "Fars Şairi Ömer Hayyam" da bu amaç öne çıkar. "Bedil"i Şarkın büyük dehası olarak tanıtırken onun eserleri üzerinden toplum için manevî kıymetinin neler olduğunu açıklar. Bu konuyu karşılıklı sohbetler şeklinde işler ve toplumda yerleşmiş olan gelenekten hareket ederek, topluma ters düşmeyen bir yöntemle ele alır. Türkistan'a hakim olan bir gelenekle belirli yerlerde toplanarak halkı aydınlatır ve eğitirler. Bu tür toplantılarda Bedil'in eserleri okunur, konunun özü verilir, açıklanırdı. Onun eserlerindeki eğitim ve terbiyeye ait amaçların geçmişten günümüze taşıdığı değerleri bulunarak öne çıkartılırdı. Eserde olay en yükseğe çıkartılır ve bu seviyede hemen okuyucunun dikkatini çeken klasik müzik icra edilirdi. Bu ezgi herkesi kalpten bağlayıp eritir, herkese huzur verir, herkesin derdini dağıtır, ezer ve herkese zevk verirdi. Bu şekilde Fıtrat, bir akım halinde dünya görüşlerini halka ulaştırmış olur.

Bu eserlerin başka bir önemi de Türkistan'da "proleter kültürçülüğü" denilen akım taraftarlarının hareketlerinin yükselişe geçtiği döneme rastlamasıdır. Aliyev, "*Ekim devriminden sonra proletarya diktası başlar. Geçmişteki herhangi bir mirasla birlikte kültürel mirastan da vazgeçmek gereklidir. Yeni devirde proletaryanın yeni kültürünü yaratıyoruz, diye ortaya çıkarlar.*" (Aliyev 1991) diyerek bu dönemin özelliğini yansıtır.

Fıtrat, proletaryanın bu görüşlerine kapılmaz. Kendisi, 1920'li yıllarda toplumda büyük cesaretliliğin ve aydın davranışının bir timsali olarak görülür. Fıtrat'ın bu eserde ortaya çıkardığı büyük amacı kültürel mirasa, manevi gelişme kaynağı olarak bakmasıydı. Sadece bugün için değil, gelecekte de Bedil'in mirasından eğitim ve öğretim yolunda nasıl faydalanmak gerekir, şeklindeki sorulara bilimsel ve kuramsal cevaplar vermeye çalışır. O devirde gösterilen sorunların çoğu henüz kıymetini yitirmemiştir ve güncelliğini korumaktadır.

Fıtrat'ın Bedil eserindeki kahraman, Kutlug Moskova'da eğitim alır. Moskova Batılı anlamda çağdaş bilim yapılan bir merkezdir. Yazları tatilde evine gelir. Kutlug çok çalışkan, kendini çabuk geliştiren gençlerden biridir. Bütün kalbi ve bedeni kendi halkını yükseltme ve mutlu etme arzusuyla doludur. Kalbi temiz, amacı büyük, bilime inancı yüksek, manevi dünyası zengin, yüce amaçlarla yaşayan aydın bir gençtir. Eğitime değer verdiğinden, anlayışı

ve düşüncesi derin olduğu için dünyadaki her türlü oluşumdan haberdardır. Her türlü olay karşısında ayrıntısına vakıf bir şekilde kendi yorumunu yapar. Hayatî olaylar karşısında düşünür, fikirler yürütür. Kutlug bu türden hareketleri, tavırları, ve sözleriyle yaşlılarından fark edilirdi. Moskova’da aldığı ilim ve eğitim onu her yönüyle geliştirmiştir. Buhara’daki yaşlıları ise gelişmemiş, zamanın gerisinde kalmışlardır.

Kutlug, eserdeki diğer kahraman olan dostu Rüstem’le tartışmasında: Rüstem, “*Şöyle Buhara’da yöreye uygun giyinsen, halkın sana bağlılığını koparmasan, Moskova’ya gidince de bildiğin gibi giyinsen*” der. Bunun üzerine Kutlug, ciddi ve sert bir şekilde, “*Siz onlara söyleyin, bağlılıklarını koparmayı kendileri istemiyorlarsa, ülkeye faydalı olmanın yolunu bulsunlar. Aciz adamlar, kendileri neyi isteyip istemediğini bilemezler. Bu davranışlar ancak ‘Cemaatin fikrine doğru gelmez.’ diye eleştirilere katılmaz. Mantıklı konuşsunlar, yapmacık ismarlama konuşmasınlar. ‘Kamu oyu’ denilen oluşum henüz bizde yok.*” diyerek cevap verir.

Açıkça görünmektedir ki eserde baştan sona Fitrat, Yaş Buharalı aydınların eğitimi için mücadele ruhunda ele alır ve onları aydınlatmak için çırpınırdı. Bu konuda eski yöntemleri ve statüyü korumaya çalışanlara karşı cephe alır. Bunlarla savaş için “Bedil”in felsefesini, yöntemini ve mirasını rehber edinir.

Kutlug ilkönce halkın özgürlüğü yolunda milli bağımsızlık için millet ve ülkenin kültürel ve manevî yönden gelişmesi için olabilecek her türlü mücadeleye ilgi duyar. Beyin ve beden olarak kendini bu yolda seferber eder. Kutlug bu davada önüne çıkacak olan hiçbir engelden çekinmezdi. Dikkat edilirse sosyo-kültürel yapının gelişmesine engel olan münafık ve bozgunculara karşı hemen nasıl tedbir alınacağını, güncel sorunların neler olduğunu sezmesi zor değildi.

Kutlug, çok hareketli, liderlik özelliğine sahip bir kişidir. O, yaşamak için savaşma zarureti hakkında derin fikirler yürütür. Bütün sözleri ülke ve milletin çıkarlarına yöneliktir. O, kendi ülkesinde ayrımcılık çıkaranlara, kendisini ve milletini aldatanlara karşı ilgisiz kalamazdı, gerekli mücadeleyi yapardı. Uzağı gören, ilerici amaçlarla gelişmemiş statüyü koruma taraftarları arasındaki amaç mücadelelerini öne çıkarmak Fitrat’ın eserlerinin hedefini ve içeriğini oluşturur. Kutlug, Fitrat’ın aynı kendisi gibi onun Yaş Buharalılar arasındaki çalışmaları, ilerici hedeflerini düzenleyici özelliklere sahip olarak ortaya çıkan gençlik dönemlerini yansıtır.

Kutlug, “Bedilhan”la ilgili bölümlerde söze başlarken özellikle şunu belirtir: *Maksat “Bedili okuyup öylesine dinlemek değil, onun bizim için zarurî*

olan fikirlerini anlayarak almak, özünü çıkarmak, muhakeme etmek ve nihayet bu konuda net bir sonuca gitmektir. Bu düşünceden oldukça etkilenerek bazıları uyanır, bazıları hayrete düşer, nihayet Kutlug kendi değerlendirmeleriyle herkesi düşündürdü. Kutlug, “Bedil”in satırları arasında sıkça yer alan gelişmeye engel olan tutucu davranışları açığa çıkararak gelişen Avrupa'nın ilim ve fenniye teknolojisinden ibret almayı ve onları Doğuda da uygulama sorunlarını ele alırdı. Ülkeyi avam halinde tutarak varını yoğunu hissettirmeden sömürüp alanları namussuz ilan ederek emperyalist siyasetin gerçek yüzünü ve işbirlikçilerini halka anlatmak, Kutlug'un asıl amaçları arasındaydı. Bu amaçlar da Ceditçilerin 1910'lu yıllardaki programlarının temel özelliğini oluşturmaktaydı (Aliyev 1991).

Kutlug, toplumu eğitmek için “Bedil”in görüşlerine dayanarak insanı yüceltirdi. Çıkarıcı, münafık yöneticilerin kendilerine inanmalarını sağlamak suretiyle cahilleri izleyerek, harap etmelerine, sömürmelerine haykırarak isyan ederdi. Bunu halkın idrak etmesi için de ilim, kültür ve bilincin gerekliliğini ısrarla belirtir, bunlar olmadan hayatın hayat yerine konulamayacağını söylerdi. Dostlarına, “*İnsan, kendine inansa, kendi vicdanını izlese her işi yapar; her hakikate, her dileğe erişir. Yaratılmışların en yücesi olan insana bilinmeyen ne olursa olsun lanetlenmiştir.*” diye öğüt vererek onları bilinçlendirmeye çalışır.

Fitrat “Bedil”de Yaş Buharalılarının dünya görüşlerini ifade etmekle birlikte onlar arasındaki zıtlıkları da gösterir. Görüşlerinde, birbirleriyle uyum sağladıkları sürece hareketlerini devam ettirirler, temel zıtlıklar sürecinde birbirlerinden ayrıldıkları noktalarda ise yolları ayrılır, birliktelikleri bozulur, tıpkı gerçek hayatta olduğu gibi sınıflar ve bölünmeler ortaya çıkardı.

Avrupa'da öğretim görüp gelmiş olan Kutlug'a fikirlerini geliştirmede büyük çapta karşı koymalar görülür. Buna rağmen tehditlere boyun eğmez, fikirlerini kesin tavizsiz savunurdu. Sert mücadele ve tartışmalarda Kutlug'un bugünkü toplumdaki beklenen amaçları açığa çıkar. O kendi gücüyle toplumu bağımsızlığa karşı mücadeleye çağırırdı. Ceditçilerin asıl büyük amaçları da gençleri yine Fitrat gibi yetişmiş aydınlar olarak görmektir. Kutlug, eğitim ve öğretim sahasında Ceditlerin amaçlarına tam uyan bir kişilik örneği olur. Özellikle manevî mirastan yaratıcı bir şekilde faydalandığı ve onun ileri noktalarını seçip alarak devrin sorunlarını çözmede kullandığı için bu seviyeye ulaşır. Fitrat'ın eğitim ve öğretim alanındaki mirasının yeri ve ne kadar derin, ileri düşünceli olduğu “Kutlug”un kişiliğinde açıkça görülür.

Kutlug, “Bedil”de halka şöyle seslenir, “Gelecek yüzyılda Avrupa'nın zenginliği kendi yuvasına sığmaz hale gelecek ve onun mallarına pazar gerektir. Bu sebeple aradı, ilkönce biz Müslümanları gördü. Bu dünyanın ham maddelelerini, madenlerini ele geçirecek kendi çıkarları için işletilmesini düşündü.

Topları, bombaları ve dünyayı cehenneme çeviren bütün silahlarıyla bize yöneldi. Biz bunun manasını anlamadık. Biz niçin ve nasıl bir güçle geldiğini, sonradan ne olduğunu ve onun nasıl bir güçle durdurulacağını da anlamadık. Sadece ağızımızı açıp gözlerimizi yumduk. Geldiler, ülkeler aldılar, pazarlar açtılar, doğal hazineleri talan ettiler sonunda bu da az geldi. Gözlerini kanımıza diktiler. Şarkı kendi aralarında paylaşmak için anlayamadılar. Çıkan dünya savaşları üç, dört yıl sürdü. Biz bundan da bir şey anlayamadık. Bir taraf yendi, bir taraf yenildi. Sonunda barıştılar. Bedil'in "*Diş altı irini yaralar*" sözü yine doğru çıkar. Barıştan sonra yine bütün ağırlıklarını Müslüman şarkın üstüne yönelttiler. Çünkü Müslüman Şark güçsüzdü, acizdi. Genel savaşta yenilenlerin hepsi önceden Şarkı yağmalama, çiğneme, yutma, planlarını yaparlar... Savaş bir şekilde yine devam etmektedir.

Fitrat "Bedil"de insanı yücelten satırlara ısrarlı bir şekilde oldukça fazla yer verir: "*Her bir insan kendi gücü ve imkanlarını anlamadan sırtındaki kamburlarla uğraşır.*" diye kaygılanmaktadır. Bedil de tıpkı buna benzer dertlerden ıstırap çekmektedir. Fitrat, Bedil'in bu alandaki adı geçen yönlendirmelerinin de kaynağıydı. Örneğin Fitrat'ın açıkladığına göre Bedil kendisinden evvel Hindistan'da geçmiş Feyzî isimli büyük bir şairin "Marifet-i Nefis" kitabını çokça över. Bununla birlikte ondan ayrı yorumlar getirirken, "*Ey insanoğlu! Sendeki yükselmek için de düşüp kalmak için de yetenek var.*" diye seslenir.

Kutlug, Bedil ve Feyzî'nin sözleriyle aktardığı görüşlerini güçlü bir ifadeyle açıklarken onu bugünkü Avrupa'nın gelişmişliğinin ve kendi ülkesinin geri kalmışlığının sebeplerini açıklamada kullanır. Avrupa kültürüne hevesle bakarak "*Orada yüce insanoğlu, çok ilerlemişken biz aciz kalmışız, fikrini Bedil göz önünde tutardı.*" şeklindeki tespiti açıklamaya çalışır. Sonuçta, "*Onu bilerseniz, değil utanmak, kendinizin insan olduğuna da inanmazdınız.*" diye kendi fikrini yakınlıkla dile getirir.

Genç, aydın yiğitlerin her birisi ayrı bir dünya gibidir. Onların kendi görüşleri vardır. Bazen bu görüşler çarpışır, tartışmalara dönüşürdü. Kurulan bu tartışma toplantılarında, birisi Kutlug'un fikrine katılır ama onu abartmalarına itiraz ederdi. Kutlug kişiliği gereği çok dikkatli, aceleci ve gayretlidir. Kimsenin sözünü unutmazdı. Kendi görüşlerini söylemeden duramazdı. Avrupa'daki duruma göre üzüntülerini dile getirmiş olsa da Kutlug bununla yetinmez. Verilen bilgilerden yeterli sonuç çıkarılamaz, yine şöyle eleştirilir: "*Görmüş oldunuz da bu gelişmenin nasıl gerçekleştiğini anladınız mı? Doğaya boyun eğerek gelişmek mümkün mü? Niçin biz bunu yapmıyoruz? Tekrar dönüp büyüklerimizi izleyelim diye oturuyorsunuz. Bu olumsuz durum sadece size değil, bütün ülkemize hakimdir...*"

Fitrat gençlerin eğitim ve öğretimini bilinçli bir şekilde bütün hayatı boyunca birinci sorun olarak görür. Onların daima doğru yolda yürümesi ve dünya görüşlerinin genişlemesi için köklü bilime ihtiyaç olduğunu anlatırdı.

Olayların dar bir daire içinde algılanması sert bir şekilde eleştirilir; her olayı dünyadaki yansımalarıyla bütün toplumlar için, insanlığın geleceğiyle bağlantılı olacak şekilde yorumlanırdı. Toplumdan kopmuş bir kişilik haline gelmek mümkün değil, görüşünü yine Bedil'in sözleriyle açıklar:

“Dünya çapında savaşlar yine sürekli devam etmektedir. Onun ..nasıl olduğunu, sebeplerini, insanlık adına nelere sebep olduğunu, düşünmüyoruz, anlamıyoruz... Boş hayallere kapılıp yatıyoruz. Düşünmüyoruz sadece biz bugün yeryüzünün büyük bir kısmında kalıp hareketsiz sadece oturuyoruz. Bütün dünyadan, bütün toplumları ilgilendiren bizim dışımızdaki sorunlardan kaçıp uzaklaşmak için bizi serbest bırakmadılar. Ya insanî sorunlarla ilgileneceğiz ya da insanlık hukukundan ayrılacağız. Deve kuşu gibi deve değil, kuş da değiliz diye yürümemize imkan yok”.

Kutlug, her sözde Bedil'den deliller getirerek kendi halkını gafletten uyandırmaya, ona kendi değerlerini tanıtmaya çalışırdı. Kendi halkını rüzgar önünde savrulan kuru yaprak gibi görür, yorum ve düşüncelerini içi yanarak açıklardı. Bedil'in söylediği gibi, diye söze başlayan Kutlug, *“Havası buzulmuş bu karanlık zindanı yıkıp dışarı, açık havaya çıkmamız lazım. Bütün doğal güçleri kendine tapındıran “yüce insanoğlu” olduğumuzu bilerek ona göre hareket etmemiz lazım.”* der.

Bedil'in de söylediği gibi Fitrat, *“Hayat deniz, gündün güne dalgalanarak genişlediği için bütün kıyıları sahilleri yutup alır. Şimdi gemiyi batırıp dalgalar arasına girmek ve dalgalara karışmaktan başka kurtuluş sahili yoktur”*. diyerek düşüncelerini yeni okullar açarak uygulamaya başlayacaktır.

Kutlug, gençleri doğru eğitmek için Bedil'in düşüncelerine yönlendirmekte ve gençler bu düşüncelerden faydalanılır gerekçesiyle göz önünde bulundurduğu bütün tavır ve davranışlarını ona göre düzenlemektedir. Bedil'i anlamakta zorlanmış çevresine öz olarak *“Bedil, İslamdaki “vahdet-i vücud”çulardandır.”* şeklinde açıklamalarda bulunarak sözlerini, *“Bedil, kim olursa olsun herkesin, kendi zamanında insanlığın içinde yaşadığı düzenden memnun olmadığı için çoğunun mutlu olmadığını gören ve onlar için kaygılanan bir filozoftur.”* şeklinde sürdürür.

Fitrat'ın Bedil ve benzeri eserleri, kendi durumunun tahlilini tam olarak göstermez. Bunun için sadece gençlerin eğitim ve öğretimine ait bazı konular hakkındaki görüşleri ele alındı. Bu eserlerde hayatî sorunlar, insanlığı sürekli ilgilendiren sorunlar olarak görülür. Bunlar çok tezatlı insanî ilişkileri, hayat ve doğayı, kültürel miras ve gelişmeyi, geçmişin bugün ve gelecekteki organik bağlarını, taraflar arasındaki samimi ilişkilerdeki gibi sürekli devam eden oldukça geniş sorunları kapsar.

Fitrat'ın değerlendirmeleri aslında tamamen eğitim yoluyla halkı uyandırmaya yöneliktir. Kişiliğiyle örnek olacak şekilde yaşarken bu örnek kişi-

liğini tanıtmayı da ihmal etmez. Bilim ve tekniği geliştirme amacıyla okuma ve öğrenmeye önem verir. 1910'lu yıllarda Avrupa tarzında gelişmeyi arzu eden Fitrat, dünyayı gezen aydınların Fransa ve Japonya gibi gelişmiş ülkeleri örnek almak için sadece çalışmanın, çaba sarf etmenin ve gayret göstermenin yeterli olduğuna inanmalarını istiyor, onlara düşünmeden hareket etmemelerini tavsiye ediyordu.

Fitrat gibi bir şahsiyet için bütün bu düşüncelere sahip olmak elbette yetersizdir. İfade edilen amaçlarına uygun olarak yeni kurulan Buhara Cumhuriyetinde Eğitim bakanlığı görevini üstlenerek fikirlerini devlet eliyle uygulamaya başlayan Fitrat, böylece daha önceki dönemlerde yazarak temelini oluşturduğu eserlerindeki görüşlerini uygulama imkanı bulmuş olur.

Kaynakça

ALİYEV, Ahmed, 1991 Fitrat ve Ma'rifet, "San'at" Taşkent; 1992 Sening Nurlı Közinde Beht Okıdım, "Özbekistan Avazı", Taşkent.

ALLWORTH, Edward, 1964 Uzbek Literary Politices, Movuton and Co London- The Hague Paris.

AVCI, Yusuf, 1997 Fitrat ve Eserleri, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

BALTABAYEV, Hamidulla, 1996 Abdurrauf Fitrat, Yazuvçı Neşriyatı, Taşkent.

FITRAT, Abdurrauf, 1923 Bedil, Bir Mecliste, Moskova.

GÖKALP, Ziya, 1974 Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Kültür Yayını İstanbul.

HAYİT, Baymirza, 1981 "Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu, "Milli Eğitim ve Kültür, s.4, Ankara.

KOMATSU, Hisao, 1981 Fitrat'ın Münazara'sı Üzerine Notlar, "Doğu Dilleri" C.II, Sayı 4. Ankara.

ŞEREFİDDİNOV, Azad, 1990 Abdurrauf Fitrat "Yaşlık" S.5 Taşkent.

TAYMAS, A.Battal, 1964 Türk Dünyasında Usulü Cedit hareketi, "Türk Kültürü" Nisan, Ankara.

YARKIN, İbrahim, 1963 Türkistan'ın Hürriyet Şairi Çolpan "Türk Kültürü", S.5, Ankara.